

Когнітыўна-семантычная катэгарызацыя парэміялагічных адзінак паводле адносін да рэчаіснасці

Іваноў Я.Я.

Установа адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова”, Магілёў

У артыкуле разглядаецца семантыка парэміялагічных адзінак (прыказак) з пункту гледжання яе адносін да навакольнага свету як аб'екта пазнання, ацэнкі, верыфікацыі і вербалізацыі. Гэта дазваляе дыферэнцыраваць прыказкі на когнітыўна рэlevantныя семантычныя катэгорыі (тыпы) на падставе своеасабліваасці розных спосабаў адлюстравання ў моўнай свядо-масці ўяўленняў аб тыповых сітуацыях рэчаіснасці.

Мэта даследавання – вызначыць і апісаць асноўныя когнітыўна-семантычныя катэгорыі (тыпы) прыказак па крытэрыю “адносін да рэчаіснасці” ў эмпірычным, аксіялагічным, анталагічным і лагічным аспектах.

Матэрыял і метады. Фактычным матэрыялам даследавання сталі актыўныя прыказкі розных моў (беларускай, рускай, польскай, англійскай). Асновай метадалогіі даследавання паслужыла аўтарская метадыка катэгарызацыі семантыкі афарыстычных адзінак і іх дыферэнцыяцыі на семантычныя тыпы па крытэрыю “адносін да рэчаіснасці”, распрацаваная на падставе метадаў когнітыўнага мадэлявання, канцэптуальнага аналізу, аналізу прататыпаў.

Вынікі і іх абмеркаванне. У парэміялагічных адзінках (прыказках) прадстаўлены асноўныя аспекты афарыстычнай катэгарызацыі рэчаіснасці, у адпаведнасці з якімі прыказкавая семантыка дыферэнцыравана на шэсць катэгорый: намалагічная і сентэнцыянальная (у эмпірычным аспекце), трыістычная і грэгерычная (у аксіялагічным аспекце), парадаксальная (у лагічным аспекце) і абсурдная (у анталагічным аспекце). Адпаведна гэтаму вызначаны і апісаны шэсць асноўных когнітыўна-семантычных катэгорый (тыпаў) прыказак паводле адносін да рэчаіснасці. Прыказкі розных когнітыўна-семантычных тыпаў маюць адрозненні ў прататыпах, выкарыстаных для адлюстравання рэчаіснасці ў паняццях і вобразах, з'яўляюцца ў рознай ступені нацыянальна-культурна маркіраванымі.

Заклучэнне. Когнітыўна-семантычная катэгарызацыя парэміялагічных адзінак (прыказак) мае агульны характар, паколькі ў розных мовах зафіксаваны аднолькавыя семантычныя тыпы прыказак паводле адносін іх зместу да рэчаіснасці. Даследаванне паказала, што ступень нацыянальна-культурнай маркіраванасці розных когнітыўна-семантычных тыпаў прыказак рэпрэзентуе этнакультурную своеасабліваасць катэгарызацыі і канцэптуалізацыі рэчаіснасці ў парэміялагічнай карціне свету.

Ключавыя словы: когнітыўная семантыка, парэміялогія, прыказка, катэгарызацыя семантыкі, адносін да рэчаіснасці, когнітыўна-семантычны тып, этнакультурная спецыфіка.

(Ученые записки. – 2023. – Том 38. – С. 140–150)

Cognitive-Semantic Categorization of Proverbiological Units in Relation to Reality

Ivanou E.E.

Education Establishment “Mogilev State A.A. Kuleshov University”, Mogilev

The article examines the semantics of proverbiological units (proverbs) from the point of view of its relationship to the surrounding world as an object of cognition, evaluation, verification and verbalization. This allows us to differentiate proverbs into cognitively significant semantic categories (types) based on the characteristics of different ways of reflecting ideas about typical situations of reality in the linguistic consciousness.

The purpose of the study is to identify and describe the main cognitive-semantic categories (types) of proverbs according to the criterion of “attitude to reality” in empirical, axiological, ontological and logical aspects.

Material and methods. The actual material of the study was active proverbs of different languages (Belarusian, Russian, Polish, English). The research methodology is based on the author's method of categorizing the semantics of aphoristic units and their differentiation into semantic types according to the criterion of “relation to reality,” developed on the basis of cognitive modeling, conceptual analysis and analysis of prototypes.

Findings and their discussion. Proverbiological units (proverbs) represent the main aspects of the aphoristic categorization of reality, according to which the semantics of proverbs is differentiated into six categories: nomological and sentential (in the empirical

aspect), truthistic and gregarious (in the axiological aspect), paradoxical (in the logical aspect) and absurdity (in the ontological aspect). Accordingly, six main cognitive-semantic categories (types) of proverbs are defined and described in their relation to reality. Proverbs of different cognitive-semantic types have differences in prototypes used to reflect reality, concepts and images, and are nationally and culturally marked to varying degrees.

Conclusion. Cognitive-semantic categorization of paremiological units (proverbs) is of a general nature, since the same semantic types of proverbs are recorded in different languages in relation to their content and reality. The study showed that the degree of national-cultural marking of various cognitive-semantic types of proverbs reflects the ethnocultural specificity of the categorization and conceptualization of reality in the paremiological picture of the world.

Key words: cognitive semantics, paremiology, proverb, categorization of semantics, attitude to reality, cognitive-semantic type, ethnocultural specificity.

(Scientific notes. – 2023. – Vol. 38. – P. 140–150)

Надзённай праблемай сучаснай кагнітыўнай лінгвістыкі з’яўляецца высвятленне таго, якім чынам у свядомасці чалавека катэгарызуюцца ўяўленні аб акаляючай рэчаіснасці, на якіх падставах вылучаюцца тыя ці іншыя аб’екты, з’явы і сітуацыі для іх кагнітыўнай апрацоўкі і вербальнага кадзіравання, чаму адны ўяўленні аб рэчаіснасці набываюць эпістэмалагічную значнасць, а другія яе не маюць, што ў свядомасці чалавека ўплывае на фарміраванне яго вопыту ў пазнанні свету і на тое, у якіх моўных адзінках гэты вопыт захоўваецца.

Як адзначае прафесар В.А. Маслава, “катэгарызацыя чалавечага вопыту злучана з кагнітыўнай дзейнасцю чалавека, паколькі змястоўная інфармацыя, якая была атрымана падчас пазнавальнай дзейнасці чалавека і стала прадуктам апрацоўкі, знаходзіць свой выраз у моўных формах” [1, с. 9]. Адной з такіх моўных форм з’яўляюцца прыказкі, якія ў сучаснай лінгвістыцы разглядаюцца як парэміялагічныя адзінкі мовы (разнавіднасць устойлівых фраз) і вывучаюцца ў межах парэміялогіі як асобнага адгалінавання мовазнаўства [2–4]. Прыказкі з’яўляюцца найбольш дзейснай вербальнай формай “упакоўкі вопыту” [5, с. 20], паколькі адлюстроўваюць тыповыя сітуацыі і іх ментальныя аналагі – заканамернасці рэчаіснасці. А паколькі вопыт непасрэдна залежыць ад умоў яго набывання, то прыказкавая “ўпакоўка вопыту” яскрава адрозніваецца ў кожнай нацыянальнай мове і культуры. У гэтым сэнсе парэміялагічны фонд мовы разглядаецца, наўслед за прафесарам В.А. Маславай, як адзін з асноўных прадметаў даследавання лінгвакультуралогіі [6, с. 37]. Аднак і лінгвакультуралагічнае вывучэнне парэміі прадугледжвае зварот да дыферэнцыяцыі спосабаў і сродкаў адлюстравання акаляючага свету і яго катэгарызацыі ў семантычнай прасторы парэміялагічнага фонду мовы, без чаго немагчыма здзейсніць аб’ектыўнае і паўнаважнае апісанне нацыянальна-культурнага зместу парэміялагічных адзінак.

Праблема даследавання палягае ў неабходнасці пошуку прынцыпова новага падыходу да кагнітыўнай інтэрпрэтацыі семантыкі такіх парэміялагічных адзінак, як прыказкі, што надзвычай запатрабавана на сённяшні дзень пры іх лінгвістычным вывучэнні. Найноўшыя парэміялагічныя даследаванні на матэрыяле розных моў пераканаўча паказваюць,

што ад глыбіні і дакладнасці апісання кагнітыўнай прыроды семантыкі прыказак у аспекце яе адносін да рэчаіснасці непасрэдна залежыць аб’ектыўнасць інтэрпрэтацыі як нацыянальна-культурнай спецыфікі, так і тыпалагічнай агульнасці іх плана зместу [7]. Менавіта таму сучаснае мовазнаўчае разуменне прыказак шмат у чым вызначаюць іх рознааспектныя кагнітыўныя даследаванні, якія пачалі актыўна развівацца ў асобнае адгалінаванне парэміялогіі як лінгвістычнай дысцыпліны [8–10].

Як вядома, катэгарызацыя семантыкі прыказак традыцыйна апісваецца ў рамках прадметна-тэматычнага падыходу, які здаўна шырока ўжываецца ў парэміяграфіі самых розных моў свету. Сваё найбольш сістэмнае тэарэтычнае абгрунтаванне прадметна-тэматычны падыход атрымаў зусім нядаўна ў тэрмінах аксіялагічнай лінгвістыкі пры выяўленні і апісанні каштоўнасных дамінантаў у прыказкавай карціне свету на падставе назваў прадметных і/або тэматычных рубрык у зборніках і слоўніках прыказак [11]. У цяперашні час у межах кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі сфарміраваўся паняццёва-канцэптuallyны падыход да катэгарызацыі семантыкі прыказак, на падставе якога апісваюцца ключавыя канцэпты прыказкавай карціны свету [12].

Аднак і прадметны, і паняццёвы (канцэптuallyны) крытэрыі традыцыйна выкарыстоўваюцца для семантычнай катэгарызацыі слоў і фразеалагізмаў як адзінак, намінацыйных па сваёй прыродзе. Семантыка ж прыказак як адзінак сінтаксічнага ўзроўню моўнай сістэмы прынцыпова адрозніваецца ад лексічнай і фразеалагічнай семантыкі, таму яна павінна апісвацца на іншых падставах. У гэтай сувязі для катэгарызацыі прыказкавай семантыкі можа быць выкарыстана метадыка кагнітыўна-семантычнага апісання афарыстычных адзінак, адной з асноўных разнавіднасцей якіх з’яўляюцца парэміі, а ў іх межах – прыказкі [13, с. 38–45].

Аktуальнасць даследавання заключаецца ў тым, што вывучэнне асаблівасцей катэгарызацыі рэчаіснасці ў семантыцы прыказак як аднаго з класаў афарыстычных адзінак дазволіць, па-першае, выявіць характар адносін іх зместу да навакольнага свету як аб’екта пазнання, ацэнкі, верыфікацыі і вербалізацыі, па-другое, акрэсліць асноўныя кагнітыўна-семантычныя катэгорыі (тыпы) прыказак у залежнасці

ад эмпірычнай, аксіялагічнай, анталагічнай або лагічнай прыроды адлюстравання ў іх рэчаіснасці, і па-трэцяе, вызначыць ступень і межы нацыянальна-культурнай своеасаблівасці кожнага кагнітыўна-семантычнага тыпу прыказак.

Мэта даследавання – устанавіць і апісаць асноўныя кагнітыўна-семантычныя катэгорыі (тыпы) прыказак паводле крытэрыя “адносіны да рэчаіснасці” ў эмпірычным, аксіялагічным, лагічным і анталагічным аспектах.

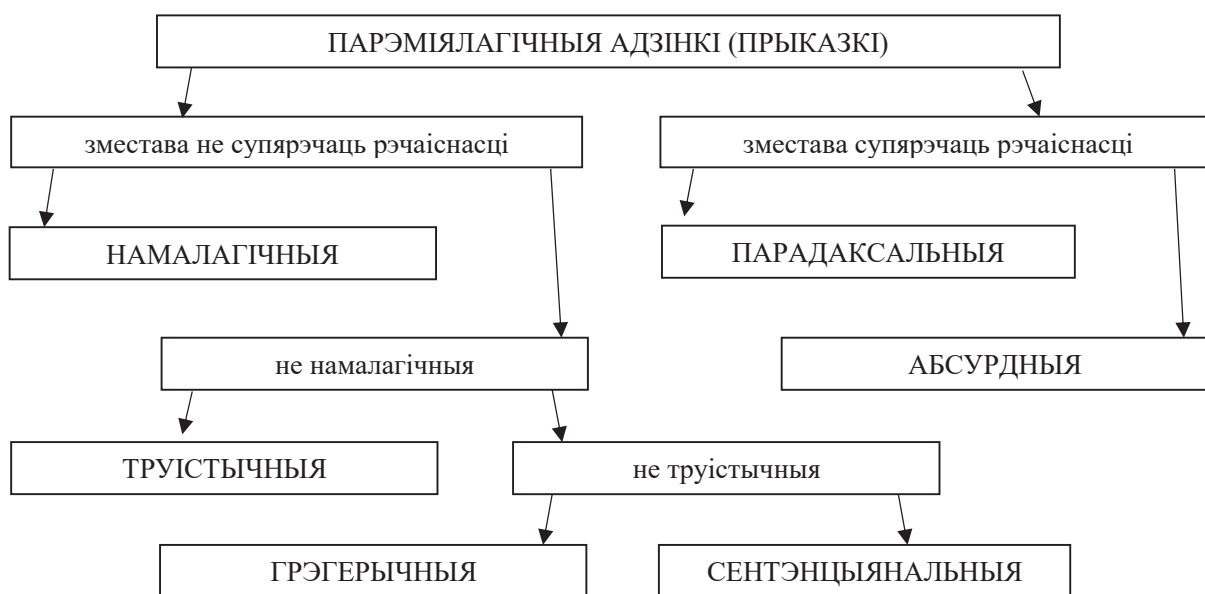
Матэрыял і метады. У якасці фактычнага матэрыялу даследавання выкарыстаны найбольш распаўсюджаныя прыказкі ў беларускай, рускай, польскай і англійскай мовах (агульнай колькасцю больш за 7 000 адзінак), адлюстраваныя ў сучасных перакладных парэміяграфічных крыніцах [14–17] і нацыянальных парэміялагічных мінімумах [18–20].

Для выяўлення і апісання катэгарызацыі адносін да рэчаіснасці ў прыказках была выкарыстана распрацаваная раней аўтарам дадзенага артыкула (на падставе метадаў кагнітыўнага мадэлявання, канцэптуальнага аналізу, аналізу прататыпаў) метадыка катэгарызацыі семантыкі афарыстычных адзінак і іх размежавання на кагнітыўна-семантычныя тыпы паводле крытэрыя “адносіны да рэчаіснасці” [21, с. 84–125]. Так, было ўстаноўлена, што ў афарыстычных адзінках адлюстроўваюцца тыповыя сітуацыі, заснаваныя на “заканмернасці сувязей паміж неадзінкавымі аб’ектамі ў межах рэальнага свету або адной з выдуманых рэчаіснасцей” [21, с. 93], пры гэтым законмернасці адрозніваюцца “па сферы свайго дзеяння, па ўмовах і формах свайго праяўлення, па ступені неабходнасці свайго існавання, па сваёй адпаведнасці рэальнаму парадку рэчаў у свеце” [21, с. 97]. На падставе гэтага афарыстычныя адзінкі былі дыферэнцыраваны

на кагнітыўна-семантычныя тыпы, прызначаныя для адлюстравання адпаведных тыповых сітуацый (і іх ментальных аналагаў – законмернасцей рэчаіснасці) на падставе шэрагу гетэрагенных крытэрыяў, якія маюць універсальны характар, што пацвярджаецца, як паказала раней праведзенае даследаванне, на матэрыяле генетычна і тыпалагічна далёкіх моў [21, с. 99–117].

Сімптаматычна, што для большасці вылучаных кагнітыўна-семантычных тыпаў афарыстычных адзінак аказаліся ўласцівы невыразна акрэсленыя межы, аднак строгая арганізацыя членства (інакш кажучы, для ўсіх элементаў дадзенай катэгорыі характэрны тыповы набор прымет, што дазваляе аб’ядноўваць дадзеныя элементы ў адну катэгорыю). Менавіта таму распрацаваная метадыка катэгарызацыі семантыкі афарыстычных адзінак з’яўляецца цалкам прымальнай і для кагнітыўна-семантычнай катэгарызацыі адзінак прыказкавага фонду мовы.

Вынікі і іх абмеркаванне. У выніку даследавання ўсе абраныя для аналізу прыказкі былі размежаваны ў адносінах іх зместу да навакольнага свету як аб’екта пазнання, ацэнкі, верыфікацыі і вербалізацыі на дзве кагнітыўна супрацьпастаўленыя групы (прыказкі, што супярэчаць рэчаіснасці і што ёй не супярэчаць), у межах якіх было вылучана шэсць кагнітыўна-семантычных тыпаў, якія адпавядаюць чатыром асноўным аспектам катэгарызацыі афарыстычнай (прыказкавай) семантыкі (эмпірычнаму, аксіялагічнаму, лагічнаму, анталагічнаму) (мал.). Так, парэміялагічныя адзінкі, якія не супярэчаць рэчаіснасці, – гэта намалагічныя і сентэнцыянальныя (у эмпірычным аспекце), трыстычныя і грэгерычныя (у аксіялагічным аспекце), а тыя, што супярэчаць рэчаіснасці, – гэта парадаксальныя (у лагічным аспекце) і абсурдныя (у анталагічным).

Мал. Размежаванне прыказак у адносінах іх зместу да навакольнага свету

Семантычная тыпалогія прыказак дастаткова строга ўпарадкавана ў адпаведнасці з арганізацыяй іх адносін да рэчаіснасці ў моўнай свядомасці і дэтэрмінае паслядоўную карэляцыю кожнага асобнага кагнітыўна-семантычнага тыпу на аснове адпаведных рэлевантных прымет праяўлення тыповых сітуацый (і іх кагнітыўных карэлятаў – заканамернасцей рэчаіснасці), якія адлюстроўваюцца ў парэміялагічных адзінках.

1. Намалагічныя прыказкі. Паняцце “намалагічны” (ад грэч. *nomos* ‘закон’) азначае ‘такі, які мае дачыненне да агульных законаў прыроды і грамадства’. У прыказках з намалагічнай семантыкай адлюстроўваюцца такія не супярэчныя рэчаіснасці тыповыя сітуацыі, якія характарызуюцца адначасова трыма прыметамі свайго праяўлення: істотнасцю, неабходнасцю і рэгулярнасцю (кожны з якіх эмпірычна дэтэрмінаваны). Нейтралізацыя хоць бы адной з гэтых прымет прыводзіць да страты намалагічнай значнасці (сілы закона, які нязменна выконваецца ў рэальным свеце безадносна волі і жадання чалавека).

У гэтым сэнсе ўсе прыказкі дыферэнцыруюцца ў адносінах іх семантыкі да рэчаіснасці на намалагічныя і не намалагічныя. Фармальнай прыметай іх адрознення адна ад адной з’яўляецца тое, што намалагічныя прыказкі нельга перафразавать у зместа кантраарную сінтаксічную канструкцыю (resp. з сцвярдзальнай у адмоўную або з адмоўнай у сцвярдзальную) без страты агульнага значэння (resp. без узнікнення супярэчнасці існуючаму парадку рэчаў у рэальным свеце). Напр.: *Два вякі жыць не будзеш* – параўн. *Два вякі жыць будзеш* (?!); руск. *Двум смертям не бываць, а адной не міновать* – параўн. *Двум смертям бываць, а адной міновать* (?!); польск. *Co było, to nie wróci* – параўн. *Co było, to wróci* (?!); англ. *One cannot be in two places at once* ‘Нельга быць адначасова ў двух месцах’ – параўн. *One be in two places at once* (?!); *You cannot get a quart into a pint pot* ‘Ты не атрымаеш кварту ў гаршчок для пінты’ – параўн. *You may pour a quart in a pint pot* (?!) і да т.п. У сваю чаргу, не намалагічныя па семантыцы прыказкі лёгка паддаюцца кантраарнаму перафразаванню, захоўваючы не супярэчныя рэчаіснасці змест (хоць мадэляваная ў выніку такога перафразавання новая тыповая сітуацыя можа ў пэўных выпадках супярэчыць волі, жаданню ці светаўспрымання носьбітаў мовы). Напр.: *Чалавека вочы водзяць* – параўн. *Чалавека не вочы водзяць* (сляпы чалавек можа карыстацца іншымі спосабамі арыентацыі ў прастору, яе ўспрыняцця і пазнання); руск. *Выше головы не прыгнешь* – параўн. *Выше головы прыгнешь* (спартсмены-скакуны здольны скокнуць вышэй галавы нават самага высокага чалавека); польск. *Nie ma róży bez cierni (kolców)* – параўн. *Są róże bez cierni (kolców)* (ёсць такія гатунак ружаў, якія не маюць калючак); англ. *The thread breaks where it is weakest* ‘Нітка абрываецца там, дзе слабейшая’ – параўн. *The thread not breaks where it is weakest* (нітка можа абарвацца

не толькі ў слабым, але і ў сваім самым моцным месцы пад уплывам знешняга ўздзеяння, напрыклад, агню, вострых прадметаў і інш.) і да т.п.

Намалагічныя прыказкі ўтвараюць аснову традыцыйнай протанавуковай карціны свету, у іх семантыцы прадстаўлены найбольш значныя фрагменты навакольнай рэчаіснасці як аб’екта пазнання і верыфікацыі ў рамках эмпірычнага вопыту, які не выходзіць за межы перцэпцыі. У намалагічных прыказках адлюстраваны найбольш важныя ў пазнавальным плане ўяўленні і веды аб прыродзе, чалавеку і сацыяльным свеце, якія ўваходзяць у этнічную карціну свету народа і былі ім атрыманы ў выніку шматвяковых назіранняў і шматлікіх праверак на ўласным вопыце ў розных умовах і сітуацыях асабістага і грамадскага жыцця. Менавіта таму прыказкі з пераносным значэннем даволі часта ў сваім прамым сэнсе з’яўляюцца намалагічнымі (неаспрэчная сіла закону). Напр.: *Лугай абуха не пераб’еш* (перан. ‘Немагчыма супрацьстаяць сіле, уладзе, непераадольным абставінам’); руск. *Прежде смерти не умрёшь* (перан. ‘Не трэба моцна баяцца таго, што не пагражае жыццю’); польск. *Głowa muru nie przebije* (перан. ‘Немагчыма супрацьстаяць сіле, уладзе, непераадольным абставінам’); англ. *The apple never falls far from the tree* ‘Яблык ніколі не падае далёка ад дрэва (г.зн. падае заўсёды ўніз, што ілюструе закон прыцягнення)’ (перан. ‘Свае недахопы ці станоўчыя рысы дзеці пераймаюць ад бацькоў’) і да т.п.

Намалагічныя прыказкі дастаткова рэдка характарызуюцца нацыянальна-культурнай семантыкай (якая рэалізуецца ў іх у асноўным дзякуючы этнакультурна маркіраваным лексічным кампанентам), аднак у сваёй сукупнасці яны ўтвараюць мноства адзінак, якое яскрава рэпрэзентуе этнакультурна дэтэрмінаваную выбіральнасць прыказкавай карціны свету ў пазнанні і эмпірычнай верыфікацыі тых з’яў у прыродзе і грамадстве, тых уласцівасцей асобы, што эксплікуюць істотныя, неабходныя і рэгулярныя сувязі паміж неадзінкавымі аб’ектамі рэчаіснасці.

2. Труістычныя прыказкі. У прыказках з труістычнай семантыкай адлюстроўваюцца такія не супярэчныя рэчаіснасці тыповыя сітуацыі, якія характарызуюцца адначасова трыма прыметамі свайго праяўлення: агульнавядомасцю, стэрэатыпнасцю і відавочнасцю (якія маюць аксіялагічную прыроду, паколькі абумоўлены не столькі самай рэчаіснасцю, колькі яе ацэнкай носьбітамі той ці іншай мовы і культуры, іх досведам і светапоглядам). Нейтралізацыя хоць бы адной з гэтых прымет прыводзіць да страты прыказкай свайго труістычнага зместу (адлюстравання самавідавочных і нязменных з’яў рэчаіснасці, якія безумоўна знаёмыя кожнаму індывіду ў межах дадзенай этнічнай і/ці сацыяльнай групы).

У гэтым сэнсе ўсе прыказкі, якія не маюць намалагічнай семантыкі, дыферэнцыруюцца паводле адносін іх зместу да рэчаіснасці на труістычныя і не труістычныя. Фармальнай прыметай іх адрознення адна ад адной з’яўляецца тое, што труістычныя прыказкі

заўсёды маюць пераносны сэнс. Пры іх выкарыстанні ў прамым значэнні трыстычныя прыказкі імгненна губляюць уласціваю ўсім парэміям як фальклорнаму жанру эпістэмалагічную рэlevantнасць (карысны ў пазнавальным плане змест), пачынаюць успрымацца як выказванні, пазбаўленыя камунікатыўнай мэты, непатрэбныя ці нават бессэнсоўныя ў маўленні. Напр.: *Ад лася – ласяняты, ад свінні – парасяты; Што два, то не адзін*; руск. *Два сапога – пара; Палка о двух концах*; польск. *Życie nie umierać; Wszyscy jesteśmy ludźmi*; англ. *You can only die once* ('Памерці можна толькі адзін раз') і да т.п. У сваю чаргу, не трыстычныя па семантыцы прыказкі заўсёды захоўваюць эпістэмалагічную значнасць і камунікатыўную дарэчнасць як у пераносным, так і ў прамым значэнні.

У трыстычных прыказках зафіксаваны і захоўваюцца базавыя, ключавыя, дамінантныя ўяўленні аб рэчаіснасці, крытычна неабходныя для ўспрымання і асэнсавання чалавекам самога сябе і ўсяго таго, што яго акаляе ў свеце. Напр.: *Бацькоў не выбіраюць; З аднаго вала дзвюх шкур не дзяруць*; руск. *Где положишь, там и возьмёшь; Одной рукой и узла не свяжешь*; польск. *Co żyje, umrzeć musi; I czarna krowa białe mleko daje*; англ. *Christmas comes but once a year* 'Каляды прыходзяць толькі раз на год'; *No fire no smoke* 'Няма агню няма дыму' і да т.п.

Паводле параметраў стэрэатыпнасці і відавочнасці ў адлюстраванні рэчаіснасці змест трыстычных прыказак вельмі блізкі да зместу намалагічных прыказак, аднак не можа разглядацца ў якасці фрагмента протанавуковай карціны свету (і, адпаведна, як аксіяматычная аснова ўласна навуковай сістэмы ведаў), паколькі абмежаваны выключна найўным успрыняццем рэчаіснасці. Пры гэтым у найўнай карціне свету змест трыстычных прыказак адыгрывае вельмі важную ролю з прычыны самавідавочнасці тых фрагментаў рэчаіснасці, якія адлюстроўваюцца, выступае тым неабходным мінімумам ведаў аб самім сабе і аб акаляючым свеце, якім валодае кожны без выключэння носьбіт традыцыйнай культуры. Напр.: *Адрэзанай лусты да бохана не прыклеіш; І дурань ведае, што ў нядзелю свята*; руск. *Какой палец ни укуси, каждый больно; Лестницу метут сверху, а не снизу*; польск. *Dwa razy człowiek nie żyje*; англ. *There is no medicine against death* 'Ад смерці няма лекаў'; *You cannot touch your eye with your elbow* ('Нельга дакрануцца локцем да вока') і да т.п.

Выключная роля прыказак трыстычнага зместу ў найўнай карціне свету пацвярджаецца тым вельмі паказальным фактам, што ў лексічны склад кожнай такой прыказкі ўваходзяць адзінкі (у тым ліку гіпонімы такіх адзінак ці іх сінонімы-дублеты), якія ўтвараюць ядро асноўнага лексічнага фонду, г.зн. базавы, "стрыжневы" слоўнік, што складае аснову лексічна-семантычнай падсістэмы любой мовы, а значэнні слоў, што ўваходзяць у такі слоўнік, з'яўляюцца семантычнай базай лінгвакагітываў катэгарызацыі рэчаіснасці ў кожнай этнамоўнай карціне свету.

Трыстычныя прыказкі ў сваёй большасці не характарызуюцца этнакультурнай маркіраванасцю, аднак склад іх лексічных кампанентаў з ліку базавага слоўніка ў сваёй сукупнасці дазваляе меркаваць аб этнакультурнай своеасаблівасці катэгарызацыі фрагментаў рэчаіснасці ў межах традыцыйнай карціны свету на аснове досведу і светапогляду пэўнага народа.

3. Грэгерычныя прыказкі. Паняцце "грэгерычны" азначае 'накіраваны на адлюстраванне дробных бакоў жыцця' і прапанавана, як і тэрмін "грэгерыя" (ад ісп. *gregueria*) у сярэдзіне XX стагоддзя іспанскім пісьменнікам Р. Гомесам дэ ла Серна, які стварыў і адпаведна так назваў новы жанр такіх літаратурных выслоўяў, змест якіх, у адрозненне ад афарызмаў, не прызначаны для асэнсавання важных, глабальных праблем быцця чалавека і прыроды. У прыказках з грэгерычнай семантыкай адлюстроўваюцца такія не супярэчныя рэчаіснасці тыповыя сітуацыі, якія характарызуюцца адначасова трыма прыметамі свайго праяўлення: прыватнасцю, лакальнасцю, суб'ектыўнасцю (у сэнсе апазіцый "прыватнае vs. агульнае", "лакальнае vs. глабальнае", "суб'ектыўна vs аб'ектыўна значнае", выбар кожнага элемента ў якіх заўсёды аксіялагічна дэтэрмінаваны, непасрэдна залежыць ад адпаведнай ацэнкі той ці іншай тыповай сітуацыі ў праекцыі на сукупны сацыяльны і духоўны вопыт прадстаўнікоў пэўнага этнасу або асобнай субкультуры). Нейтралізацыя хоць бы адной з гэтых трох прымет прыводзіць да страты прыказкай свайго грэгерычнага зместу (адлюстравання розных бакоў і аспектаў паўсядзённасці, прыватнага жыцця чалавека, малазначных праяў быцця ў прыродзе і грамадстве).

У гэтым сэнсе ўсе прыказкі, якія не маюць намалагічнай і трыстычнай семантыкі, падзяляюцца паводле адносін іх зместу да рэчаіснасці на грэгерычныя і не грэгерычныя. Фармальнай прыметай іх адрознення адна ад адной з'яўляецца тое, што дамінантнымі (стрыжневымі) кампанентамі ўсіх без выключэння грэгерычных прыказак выступае пераважна канкрэтная лексіка, г.зн. прататыпы такіх прыказак (свабодныя выказванні, якія паслужылі ўтваральнай асновай для парэміялагічных адзінак мовы) маюць факталагічную семантыку, інакш кажучы, адлюстроўваюць толькі тыповыя сітуацыі, якія ўспрымаюцца пачуццёва (перцептыўна актуалізаваныя ў свядомасці). Напр.: *Калі курэц, то мусіш мець люльку і тытунец; Няма лепшай рэчы, чым свінныя плечы; Чаго не ясі, таго ў рот не нясі*; руск. *Коса – девичья краса; Неделя крепка середой; Пар костей не ломит; Путь к сердцу мужчины лежит через его желудок*; польск. *Bez soli tak jak bez chleba; Kiedy luty, obuj buty; W zamkniętą gębę mucha nie wleci*; англ. *Win at first and lose at last* 'Спачатку выйграй і ўрэшце прайграй' (пра азартныя гульні) і да т.п.

У сваю чаргу, не грэгерычныя прыказкі напоўненыя як канкрэтнай, так і абстрактнай лексікай, прататыпы такіх прыказак маюць пераважна абстрактную семантыку, г.зн. абазначаюць тыповыя сітуацыі, якія

не падпадаюць сэнсарнаму ўспрыманню, адцягнутыя ад канкрэтных аб'ектаў і з'яў рэчаіснасці.

Трэба адзначыць, што грэгерычная семантыка ўласціва прыказкам звычайна ў іх прамым значэнні, у той час як іх пераносны сэнс прызначаны для вербалізацыі глыбокай і грамадска значнай думкі. У гэтым выпадку зварот у прыказкавым прататыпе да пэўнай прыватнай, лакальнай, індывідуальнай тыповай сітуацыі дазваляе з дапамогай вобразнага пераасэнсавання якой-небудзь канкрэтнай падзеі з паўсядзённага жыцця максімальна выразна (за кошт актуалізацыі найперш сэнсарнага ўспрымання рэчаіснасці) рэпрэзентаваць агульную, глабальную і агульназначную ідэю, якая ў выпадку свайго прамого адлюстравання ў парэміялагічных адзінках будзе ўспрымацца як абстрагаваная ад рэальнага жыцця і таму заставацца непераканальнай (у межах светаўспрымання, уласцівага звычайнаму ладу жыцця). Напр.: *Каму па каму, а каму два камы* (перан. 'Ніколі не бывае так, каб усім усяго было пароўну'); *Ці плакаць, ці смяцца – усё адно моршчыцца* (перан. 'Беды і радасці ў жыцці заўсёды змяняюць адна адну'); *Чым больш аўчыну мнуць, тым яна лепшая* (перан. 'Чым больш выпадае цяжкасцей і перашкод, тым хутчэй чалавек вучыцца іх пераадоўваць'); руск. *Куда иголка, туда и нитка* (перан. 'Пра тых, хто цесна звязаны адзін з адным, заўсёды разам, звычайна пра мужа і жонку'); *На то и щука в море, чтобы карась не дремал* (перан. 'Веданне аб прысутнасці таго, хто назірае, вымагае быць заўсёды актыўным, уважліва сачыць за сваімі дзеяннямі, учынкамі, словамі'); польск. *Cicha woda brzęgi rwie* (перан. 'Ціхі чалавек здольны на рашучыя, неспадзяваныя дзеянні, учынкi'); *Każda krowa swoje ciele liże* – перан. ' '; *Zegar nie je, nie pije, a jednak bije* (перан. 'Час ідзе незаўважна і можа прынесці вялікія непрыемнасці таму, хто за ім не сочыць'); англ. *Fish begins to stink at the head* 'Рыба пачынае смярдзець з галавы' (перан. 'Распад, разлажэнне ў якім-небудзь асяроддзі пачынаецца раней за ўсё зверху'); *The tongue ever turns to the aching tooth* 'Язык увесь час паварочваецца да хворага зуба' (перан. 'Думкі чалавека ўвесь час вяртаюцца да таго, што яго моцна турбуе') і да т.п.

Грэгерычныя прыказкі дастаткова часта этнакультурна маркіраваны як сваімі прататыпамі, так і асобнымі лексічнымі кампанентамі, у якіх адлюстроўваюцца паўсядзённасць і рэаліі традыцыйнага ўкладу жыцця дадзенага народа.

4. Сентэнцыянальныя прыказкі. У прыказках з сентэнцыянальнай семантыкай адлюстроўваюцца не супярэчныя рэчаіснасці тыповыя сітуацыі, якія характарызуюцца адначасова трыма прыметамі свайго праяўлення: пазнавальнасць, маралізатарнасць, дыдактычнасць (усе яны маюць эмпірычную прыроду, паколькі кожная прымета з'яўляецца вынікам калектыўнага тэарэтычнага і практычнага досведу носьбітаў дадзенай этнічнай супольнасці ці субкультуры). Нейтралізацыя хоць бы адной з гэтых прымет

прыводзіць да страты прыказкай свайго сентэнцыянальнага зместу (адлюстравання найбольш важных і неабходных для паўнаwartаснага жыцця ў грамадстве меркаванняў аб чалавеку, соцыуме і навакольнай рэчаіснасці, якія ўваходзяць у сістэму светапоглядных, каштоўнасных і выхаваўча-педагагічных дамінант этнічнай карціны свету).

У гэтым сэнсе ўсе прыказкі, якія не маюць намалагічнай, трыстычнай ці грэгерычнай семантыкі, падзяляюцца паводле адносін іх зместу да рэчаіснасці на сентэнцыянальныя і не сентэнцыянальныя. Найбольш відавочнай фармальнай прыметай такога размежавання з'яўляецца, па-першае, наяўнасць дастаткова вялікай колькасці абстрактных паняццяў (і абстрактных значэнняў полісемантаў) у лексічна-семантычным складзе сентэнцыянальных прыказак. Напр.: *Абцяганкі-цацанкі, а дурню – радасць; Дай душы волю – завядзе ў няволю; За вялікім пагонішся – і малое згубіш; Хіцёр Зміцёр, але і Саўка не дурны; Усяму на свеце ёсць канец;* руск. *Из двух зол выбирай меньшее; Лучшее – враг хорошему; Не знаешь, где найдёшь, где потеряешь; Хорошее начало – половина дела;* польск. *Gdzie jest strach, tam i wstyd; Nie jest temu najlepiej, kto szuka lepszego; Wszystko dobrze w miarę; Ubóstwo nikogo nie krzywdzi;* англ. *Everything has an ending* 'Усё мае канец'; *Fortune favours the brave* 'Фартуна спрыяе адважным'; *Know your own faults before blaming others for theirs* 'Зведайце вашы ўласныя памылкі, перш чым вінаваціць іншых у іх памылках' і да т.п.

Па-другое, прыказкі з сентэнцыянальнай семантыкай ужываюцца ў маўленні галоўным чынам у маралізатарскай функцыі, у той час як не сентэнцыянальныя прыказкі ў гэтай функцыі ўжывацца не здольны. Менавіта таму сентэнцыянальныя прыказкі часта маюць імператыўную мадальнасць, якой звычайна пазбаўлена пераважная большасць не сентэнцыянальных прыказак. Напр.: *Або грай, або скрыпку аддай; Не падганяй, бо не вельмі паедзеш; Не ўздыхай, калі чаго няма, то няхай; На чужога спадзявайся, але і сам не агінайся; Наперад бацькі ў некла не сунься;* руск. *Дают – бери, бьют – беги; Колотись, бейся, а всё надейся; Куй железо, пока горячо; Не говори гоп, пока не перепрыгнешь; Не играй с огнём – обожжешься;* польск. *Vogu służ, a diabła nie gniewaj; Nie budź licha (diabła), kiedy śpi; Pracuj, nieboże, a Bog ci dopomoże;* англ. *Know your own faults before blaming others for theirs* 'Ведайце свае ўласныя памылкі, перш чым вінаваціць у іх іншых'; *Never mention rope in the house of a man who has been hanged* ('Ніколі не згадвай пра вярхоўку ў доме павешанага'); *We must live by the living, not by the dead* 'Мы павінны жыць у свеце жывых, а не памерлых' і да т.п.

У сентэнцыянальных прыказках тыповыя сітуацыі (і іх ментальныя адпаведнікі – заканамернасці рэчаіснасці) размяжоўваюцца на дзве колькасна нераўнаважныя прадметна-тэматычныя сферы.

1. Сентэнцыянальныя прыказкі антрапацэнтрычнага зместу, якія адлюстроўваюць тыповыя сітуацыі

ў свеце людзей і характарызуюць чалавека з розных бакоў. Напр.: *Адны пануюць, другія гаруюць; Глухому дзве абедні не служаць; Не будзь ні войтам, ні панам – не будзеш чалавекам паганым; Што ні галава, то розум;* руск. *За битога двух небитых даюць; Муж да жена – одна сатана; По одежке встречают, по уму провожают; Стерпится – слюбится;* польск. *Jaka matka, taka córka; Nikt się mistrzem nie rodzi; Po częstym śmiechu poznasz głupca; Skąpy dwa razy traci;* англ. *Fools are wise as long as silent* ‘Дурні выглядаюць разумнымі, пакуль маўчаць’; *The fat man knoweth not what the lean thinketh* ‘Тлусты не ведае, што адчувае худы’; *There is no royal road to learning* ‘Няма каралеўскага (г.зн. спрыяльнага і хуткага) шляху ў навуцы’ і да т.п.

2. Сентэнцыянальныя прыказкі натуралістычнага зместу, якія адлюстроўваюць тыповыя сітуацыі па-за духоўным светам чалавека і матэрыяльнай культурай грамадства, у жывой і нежывой прыродзе. Напр.: *Без ветру і дуб не шуміць; Вада і каменні варочае; Зайца ногі ратуюць;* руск. *Без корня и трава не растёт; Два медведя в одной берлоге не зимуют; Собака лает, ветер носит;* польск. *Dwa koguty na jednym nie zgodzą się śmieciach; Na pochyle drzewo i kozy skaczą; Ryba w wodzie nie utonie;* англ. *Cats hide their claws* ‘Каты хаваюць свае кіпцюры’; *Like tree, like fruit* ‘Якое дрэва, такі і плод’; *The moon does not heed the barking of dogs* ‘Месяц не звяртае ўвагі на звягу сабак’ і да т.п.

Пры гэтым антрапацэнтрычная і натуралістычная сферы рэчаіснасці шчыльна спалучаюцца ў змесце сентэнцыянальных прыказак, многія з якіх у пераносным сэнсе адлюстроўваюць тыповыя сітуацыі ў свеце людзей, а ў прамым маюць натуралістычны характар (саматычны, анімалістычны, прыродна-касмічны, побытава-рэчавы і г.д.). Напр.: *Без надпалу дровы не гараць* (перан. ‘Без чых-небудзь нагавораў, даносаў не абвастраюцца спрэчкі, сваркі, непрыязныя адносіны паміж людзьмі’); *Ліхтаром пушчы не асвеціш* (перан. ‘Паўпраўдай, непрызнаннем не абыдзешся’); *Пра воўка памоўка, а воўк і сам тут* (перан. ‘Хто-небудзь прыходзіць якраз тады, калі пра яго гавораць, успамінаюць’); руск. *Близко локоть, да не укусишь* (перан. ‘Хоць здаецца, што і лёгка ажыццявіць што-небудзь, але нельга дасягнуць жаданага’); *Бумага все стерпит* (перан. ‘Напісаць можна ўсё, што заўгодна, у тым ліку хлуслівае, тэндэнцыёзнае і г.д.’); польск. *I w pogodę piorun uderzy* (перан. ‘І ў самы найлепшы час можа здарыцца бяда’); англ. *Don't put all your eggs in one basket* ‘Не кладзіце ўсе яйкі ў адзін кошык’ (перан. ‘Не варта спадзявацца толькі на нешта адно’) і да т.п.

Многія сентэнцыянальныя прыказкі нацыянальна-культурна маркіраваны як зместам сваіх прататыпаў (якія адлюстроўваюць светапоглядныя асновы і маральныя прынцыпы традыцыйнага грамадства), так сваімі асобнымі лексічнымі кампанентамі, якія абазначаюць этнакультурныя рэаліі і канцэпты. Так, у беларускай мове, напр.: *Не заўсягды, як на Дзяды,*

а працы, як у нядзелю (дзе *Дзяды* ў беларусаў – дні ўшанавання нябожчыкаў, а таксама рытуальная вячэра ў гэтыя дні), *Пазнаюць нашу дачку і ў андарачку* (дзе *андарак* – народная паясная адзежка беларускіх жанчын – спадніца, якая шылася з даматканай шарсцяной ці паўшарсцяной тканіны ў клетку або ў падоўжныя ці папярочныя палосы, малюнак утвараўся на вішнёвым, сінім, зялёным, а таксама чорным фоне тканіны), *Чым за морам віно піць, лепш з Нёмана вадзіцу* (дзе *Нёман* – адна з буйнейшых рэк Беларусі, што з’яўляецца адным з нацыянальна-гістарычных сімвалаў краіны) і да т.п.

Сентэнцыянальныя прыказкі складаюць ядро нацыянальна-культурна маркіраваных адзінак у парэміялагічным фондзе беларускай мовы [22, с. 33–62], адлюстроўваюць разам з адпаведнага зместу літаратурна-мастацкімі афарызмамі найважнейшыя канцэпты беларускай нацыянальнай культуры [23], з’яўляюцца ў складзе афарыстычных адзінак беларускай мовы найбольш актыўнымі і найбольш старажытнымі адзінкамі [24, с. 80–138], адыгрываюць у беларускай моўнай карціне света ролю асноўнага носбіта духоўных каштоўнасцей [25, с. 119–125] у сукупнасці з афарызмамі біблейскага паходжання [26, с. 322–344]. Можна сцвярджаць, што менавіта ў сентэнцыянальных прыказках, у найбольшай ступені вербалізуюцца, паводле трапных слоў прафесара В.А. Маславай, “стэрэатыпы народнага мыслення” [27, с. 97].

Сентэнцыянальныя прыказкі займаюць цэнтральнае месца ў ліку парэміялагічных адзінак, змест якіх не супярэчыць рэчаіснасці, і ў найбольшай ступені лагічна або анталагічна супрацьпастаўлены прыказкам, якія зместава рэчаіснасці супярэчаць.

5. Парадаксальныя прыказкі. У прыказках з парадаксальнай семантыкай адлюстроўваюцца такія супярэчныя рэчаіснасці тыповыя сітуацыі (зразумела, толькі як вынік кагнітыўнай дзейнасці), якія характарызуюцца магчымасцю свайго рацыянальнага тлумачэння без прыцягнення дадатковай інфармацыі аб крыніцы іх спараджэння, у межах уласна лагічнага вытлумачэння (менавіта таму сама магчымасць кагнітыўнага спараджэння і выкарыстання парадаксальных тыповых сітуацый заўсёды дэтэрмінавана пэўнай логікай мыслення, прынцыпова рацыянальным успрыманнем і асэнсаваннем рэчаіснасці). Адсутнасць магчымасці рацыянальнага вытлумачэння зместу прыказкі, які супярэчыць рэчаіснасці, прыводзіць да страты такой прыказкай сваёй парадаксальнай семантыкі (адлюстравання тыповых сітуацый, якія не існуюць у рэальнасці, але неабходныя як для яе пазнання і верыфікацыі ў межах традыцыйнай масавай свядомасці, так і для яе асваення і пераўтварэння ў працэсе грамадскай практыкі з мэтай далейшага адлюстравання ў этнічнай карціне свету).

У гэтым сэнсе ўсе прыказкі, якія зместава супярэчаць аб’ектыўнай рэальнасці, размяжоўваюцца паводле характару іх супярэчнасці рэчаіснасці

на парадоксальныя і не парадоксальныя (абсурдныя). Фармальнай прыметай іх адрознення адна ад адной з’яўляецца тое, што парадоксальныя прыказкі інтэрпрэтуюцца з лагічнага пункту гледжання як непраўдзівыя, а гэта значыць у абавязковым парадку суадносяцца ў свядомасці носьбітаў мовы з процілеглым па сэнсе выказваннем – праўдзівым паводле адносін да рэальнага парадку рэчаў у свеце. Напр.: *Шэпты хату зводзяць* – параўн. *Шэпты хату не зводзяць* або *Не шэпты хату зводзяць (!)*; руск. *Дела не делай, а от дела не бегай* – параўн. *Дело делай, а от дела не бегай (!)*; польск. *Komu się wiedzie, temu i kogut niesie* – параўн. *Komu się nie wiedzie, temu i kogut nie niesie (!)*; англ. *He who denies all confesses all* ‘Той, хто адмаўляе ўсё, прызнаецца ва ўсім’ – параўн. *He who not denies all confesses all (!)*; *Gluttony kills more than the sword* ‘Абжорства забівае больш, чым меч’ – параўн. *Gluttony not kills more than the sword (!)* і да т.п.

У парадоксальных прыказках супярэчнасць іх зместу аб’ектыўнай рэчаіснасці рэалізуецца пры дапамозе аднаго з наступных трох наступных спосабаў.

1. Эпістэمالагічны парадокс, калі супярэчнасць існуючаму парадку рэчаў у свеце абумоўлена яго наўмысным скажэннем шляхам кагнітыўна-семантычнага мадэлявання ў парэміялагічных адзінках на аснове рэальных тыповых сітуацый такіх сітуацый, існаванне якіх немагчыма, напр.: *Кажан нежанаты б’е жонку, а бяздзетны – дзеці; Пабачым, сказаў сляпы, як бязногі паскача; Усялякае бывае: жук рыкае, а карова лятае; У чорта спіна сцёрта*; руск. *Говорят, что в Москве кур доят; И то бывает, что овца волка съедает; Хоть яловая, а телись*; польск. *Bogatemu diabeł dzieci kołysze; Żle tam się dzieje, kędy kura pieje*; англ. *Every family has a skeleton in the cupboard* ‘У кожнай сям’і ёсць шкiлет у шафе’; *A cat has nine lives* ‘У кошкі дзевяць жыццяў’ і да т.п.

2. Семантычны парадокс, калі супярэчнасць існуючаму парадку рэчаў у свеце ўзнікае дзякуючы неадэкватнай, памылковай або падвойнай інтэрпрэтацыі значэння ці вобразнага зместу аднаго з лексічных кампанентаў прыказкі, у выніку чаго адлюстраваная ў ёй тыповая сітуацыя ўспрымаецца як алагічная, напр.: *Шэпты хату зводзяць* (дзе назоўнік *хата* выкарыстоўваецца ў пераносным сэнсе ‘сям’я; сукупнасць родных і блізкіх людзей, што жывуць разам’, а не ў значэннях ‘сялянская пабудова’, ‘жылое памяшканне’, ‘асобны сялянскі двор, гаспадарка’); руск. *Курица не птица, баба не человек* (дзе назоўнік *птица* ўжываецца акрамя свайго агульнага значэння ‘пакрытая пухам і пер’ем жывёліна класа пазваночных, якая мае дзве канечнасці, дзюбу і крылы’ яшчэ і ў значэнні ‘здольная лятаць’, а назоўнік *человек* выкарыстоўваецца толькі ў адным са сваіх значэнняў разм. ‘мужчына’); польск. *Nie każdy pijak, so pije* (дзе дзеяслоў *pije* выкарыстоўваецца ў максімальна шырокім сэнсе ‘ужываць любую вадкасць’, а не толькі ў вузкім значэнні ‘ужываць алкагольныя напоі’);

англ. *A Jack of all trades is master of none* ‘Джэк, які ўсім гандлюе, з’яўляецца гаспадаром нічога’ (дзе *all* трэба разумець не літаральна як ‘усё’, а вобразна як ‘усім патроху’, а *master* у спалучэнні з *none* страчвае сваё значэнне ‘гаспадар’ і ўжываецца ў іранічным сэнсе ‘той, у каго няма ўласнасці’) і да т.п.

3. Фармальна-лагічны парадокс, калі супярэчнасць існуючаму парадку рэчаў у свеце ўзнікае з прычыны элімінацыі (або змястоўнай дэактуалізацыі) той часткі парэміялагічнай адзінкі (або яе прататыпа), якая забяспечвае праўдзівасць прыказкавага сэнсу (аналагічна таму, калі цалкам лагічна праўдзівы вывад ўспрымаецца як непраўдзівы ў выпадку страты або наўмыснага замоўчвання тэзісаў, з якіх гэты вывад быў атрыманы ў адпаведнасці з правіламі фармальнай логікі), напр.: польск. *Tanie rzeczy najdroższe* (парадокс знікае, калі ўзнавіць змест разважання, у выніку якога быў зроблены вывад, які пасля пачаў ужывацца ў маўленні самастойна як прыказка: ‘Дарагія рэчы маюць добрую якасць. Танняя рэчы маюць дрэнную якасць. Дарагія рэчы набываеш рэдка, паколькі яны служаць доўга. Танняя рэчы мусіш набываць часта, паколькі іх трэба хутка замяняць. Дарагія рэчы ўсе разам у выніку каштуюць менш, чым шмат танних. Таму танняя рэчы даражэй’); англ. *Tomorrow never comes* ‘Заўтра ніколі не прыйдзе’ (дзе парадокс знікае, калі ўзнавіць дыялог у народным апавяданні, які паслужыў крыніцай прыказкі, *‘I’ll do it tomorrow.’ Tom promised his mother. ‘Tomorrow never comes.’ she said. ‘Я зраблю гэта заўтра, – паабяцаў Том маці. – Заўтра ніколі не наступіць, – сказала яна’*, і якім было матывавана пераноснае значэнне прыказкі ‘Не трэба свае справы адкладаць на будучыню’) і да т.п.

Парадоксальным прыказкам, як правіла, не ўласціва нацыянальна-культурная маркіраванасць лексічнага складу, аднак сваімі прататыпамі яны адлюстроўваюць важныя фрагменты традыцыйнага светаўспрымання і паўсядзённага ўкладу жыцця народа, якія ў анамальнай лагічнай форме рэпрэзэнтаваны ў прыказкавай карціне свету.

6. **Абсурдныя прыказкі.** У прыказках з абсурднай семантыкай адлюстраваны такія супярэчныя рэчаіснасці тыповыя сітуацыі (як прадукт кагнітыўнай дзейнасці), якія не падпадаюць тлумачэнню з пункту гледжання яе рацыянальнага асэнсавання (паколькі спараджэнне абсурдных сітуацый як спосаб кагнітыўнай інтэрпрэтацыі акаляючага свету знаходзіцца за межамі лагічнага мыслення, маніфестуе анталагічны аспект правербіяльнай катэгарызацыі рэчаіснасці). Наяўнасць рацыянальнага тлумачэння зместава супярэчных рэчаіснасці прыказак прыводзіць да страты іх абсурднага зместу (адлюстравання тыповых сітуацый, сама наяўнасць якіх адмаўляе рэальнасць, аднак якія кагнітыўна неабходны для адэкватнага ўспрымання і асэнсавання рэчаіснасці ў межах сінкрэтычнага мыслення, уласцівага, як вядома, раннім формам светагляду, што шырока прадстаўлены ў фальклору і захаваліся дагэтуль

у асобных фрагментах этнічнай карціны свету, дэтэрмінаваных традыцыйнай масавай свядомасцю).

У гэтым сэнсе ўсе прыказкі, якія змештава супярэчаць аб'ектыўнай рэальнасці, дыферэнцыруюцца паводле характару іх супярэчнасці рэчаіснасці на абсурдныя і не абсурдныя (парадаксальныя). Фармальнай прыметай іх адрознення адна ад адной з'яўляецца тое, што абсурдныя прыказкі не могуць інтэрпрэтавацца з лагічнага пункту гледжання ні як непраўдзівыя, ні як праўдзівыя, паколькі ў натуральных умовах не ўтвараюць у фармальна-лагічным плане карэлятыўную пару з процілеглым па сэнсе выказваннем – праўдзівым (або непраўдзівым) у іх адносінах да рэальнага свету (г.зн. і абсурдную прыказку, і штучна ўтворанае лагічна супрацьпастаўленае ёй выказванне немагчыма адназначна кваліфікаваць паводле апазіцыі як “праўдзіва vs. непраўдзіва”, так і “непраўдзіва vs. праўдзіва”). Напр.: *Папраў казе хвост* – параўн. *Не папраўляй казе хвост* (?!); *Што ні год, то ўдод* – параўн. *Што ні год, то не ўдод* (?!); руск. *На воре шапка горит* – параўн. *На воре шапка не горит* (?!); *По одёжке протягивай ножки* – параўн. *По одёжке не протягивают ножки* (?!); польск. *Nie rob z tata wariata, a z taty panoramy* ‘Не рабі з таты вар’ята, а з мамы – панарамы’ – параўн. *Rob z tata wariata, a z taty panoramy* (?!); *Pierwsze koty za ploty* ‘Першы кот за плот’ – параўн. *Nie pierwsze koty za ploty* (?!); англ. *Give a dog a bad name and hang him* ‘Дайце сабаку дрэннае імя і павесьце яго’ – параўн. *Don't give the dog a bad name and hang him* (?!); *There are wheels within wheels* ‘Ёсць колы ў колах’ – параўн. *No wheels within wheels* (?!); *The child is father of the man* ‘Дзіця – бацька мужчыны’ – параўн. *The child is not father of the man* (?!) і да т.п.

Скажэнне рэальнай рэчаіснасці да бязглуздзіцы ў месце абсурдных прыказак можа быць абумоўлена адным з двух наступных фактараў.

1. Актуалізацыя ўнікальнай у кагнітыўным плане (адзінкавай, разавай) метафары, якая дэтэрмінуе аказіянальную лексічную спалучальнасць кампанентаў прыказкі, што ў сукупнасці і спараджае бязглуздзіцу, напр.: *Хата рагата* (дзе абсурднасць прыказкі выклікана як нязвычайным спалучэннем лексем, так і зместам кампанента *рагата*, аднак знікае, калі згадаць, што ў даўнія часы беларускія сяляне ўзімку ў вялікія маразы трымалі буйную і дробную рагатую хатнюю жывёлу не ў хляве, а непасрэдна ў хаце, дзе жылі і самі, што матывавала алегарычны сэнс і ўзнікненне ў кампанента *рагаты* пераноснага значэння ‘такі, што выклікае штодзённыя клопаты’); руск. *По одёжке протягивай ножки* (дзе прыказкавая бязглуздзіца абумоўлена нязвычайным выкарыстаннем устойлівага выразу *протянуть ноги*, які звычайна ўжываецца ў значэнні ‘памерці’, але ў складзе прыказкі набывае процілеглы сэнс ‘жыць, існаваць’, паколькі даўней быў звычай, калі начавалі не дома, выкарыстоўваць верхнюю адзежу як коўдру, паводле памераў якой падціскалі пад сябе ногі, каб было цяплей, чым у выніку і было матывавана пераноснае

прыказкавае значэнне ‘Трэба жыць у адпаведнасці са сваімі магчымасцямі, не перавышаць расходы над сваімі даходамі’); польск. *Czerwone i żółte cholewy do stołu, a czarne za drzwiami* (дзе абсурднасць зместу прыказкі выклікана семантыкай кампанента *cholewa* ‘частка бота, што закрывае лытку’, які выкарыстаны ў метафарычным значэнні, паколькі ў Каралеўстве Польскім да канца XVIII стагоддзя шляхта і магнаты насілі боты з рознакаляровымі халявамі, а мяшчанам, паводле закону *leges sumptuariae*, прадпісвалася мець абутак толькі са звычайнай чорнай або шэрай скуры, што матывавала ўзнікненне прыказкі і яе пераносны сэнс ‘Паны, багатыя, усюды на першым месцы, а беднымі пагарджаюць’); англ. *Don't take your harp to the party* ‘Не прынось арфу на вечарынку’ (дзе бязглузды змест прыказкі абумоўлены спалучэннем “арфы” і “вечарынкi”, а таксама імпліцытнай метафарай “граць на арфе” – ‘спяваць адну і тую ж песню’, інакш кажучы ‘тлумачыць адно і тое ж’, чым быў матываваны пераносны сэнс усёй прыказкі ‘У кампаніі не размаўляй на адну і тую ж тэму’) і да т.п.

2. Матывацыя прыказкавага прататыпа (унутранай формы) зместам адпаведнага гістарычнага, і/або вербальнага кантэксту ўзнікнення і наступнага ўжывання прыказкі, без ведання якога яна ўспрымаецца як абсурдная, паколькі адэкватнае разуменне яе сэнсу немагчыма змештава аддзяліць ад сітуацыі паходжання і/або першакрыніцы, напр.: *Папраў казе хвост* (дзе семантыка абсурда знікае, калі звярнуцца да народных звычаяў і абрадаў беларусаў, у якіх каза была адным з традыцыйных персанажаў, у прыватнасці традыцыі “калядавання” падчас святкавання Калядаў, калі група сялян, звычайна хлопцаў і дзяўчат, апрадалася ў жывёл, адной з якіх абавязкова была Каза, і хадзілі па вёсцы, спыняліся каля кожнага двара, спявалі, танцавалі, гралі на дудзе, жадалі гаспадарам багацця, здароўя, сямейнага ладу, таму калядоўшыкаў чакалі, лічылася, што “Калядоўшыкі ў хату шчасце нясуць”, “Чыю хату каза міне, там цэлы год нялюдскае жыццё будзе”, але спецыяльна запрашаць калядоўшыкаў было нельга, яны самі вызначалі, куды і да каго ім ісці калядаваць, што матывавала пераносны сэнс прыказкі ‘Не вучы таго, хто сам ведае, што яму рабіць’); руск. *На воре шапка горит* (дзе бязглуздзіца знікае, калі ведаць першакрыніцу выслоўя – даўняе народнае апавяданне, паводле якога знахар, каб выкрыць на кірмашы злодзея, якога ніяк не маглі злавіць, гучна выгукнуў у натоўп “На злодзеі шапка гарыць”, і тут адзін з прысутных ухопіўся за галаву, чым адразу выдаў сябе як злодзея, што і матывавала пераноснае значэнне прыказкі ‘Той, хто адчувае сябе вінаватым, сваімі паводзінамі мімаволі выдае сябе’); польск. *Znac pana po cholewach* (дзе абсурдны змест знікае, калі звярнуцца да першакрыніцы прыказкі – старажытнага польскага анекдота, у якім распавядаецца пра тое, як у XVII ст. у Львове рамеснікі хадзілі ў саф’янавых ботах, што было забаронена, і іх каралеўскія жаўнеры не чапалі, але раз убачыўшы

нейкага шляхціца, які хадзіў у чорных ботах, пачалі збіваць яго, каб не ганьбіў свайго стану шляхецкага, ды пры гэтым казалі “Відаць пана па халяхах”); англ. *Possession is nine points of the law* ‘Валоданне – гэта дзевяць пунктаў закону’ (дзе бязглузды змест знікае, калі ўзнавіць гістарычны кантэкст паходжання гэтага выслоўя, якое даўней мела прамы юрыдычны змест, паколькі ў Англіі XVII стагоддзя падчас судовай спрэчкі аб тым, хто з’яўляецца сапраўдным уладальнікам чаго-небудзь, напрыклад, зямельнага ўчастка або нейкіх каштоўных рэчаў, у тых выпадках, калі ні адзін з бакоў не мог прадставіць пісьмовых доказаў сваёй праваты, суд мог прызначыць пэўную колькасць іншых доказаў на карысць таго ці іншага боку, пры гэтым большая частка такіх доказаў сведчыла на карысць цяперашняга ўладальніка ўласнасці, што ў свой час дэтэрмінавала ўзнікненне прыказкі і матывавала яе пераноснае значэнне ‘Валоданне – гэта права на ўласнасць’) і да т.п.

Многія абсурдныя прыказкі нацыянальна-культурна маркіраваны як асобнымі метафарычна перасэнсаванымі лексічнымі кампанентамі, так і зместам сваіх прататыпаў, у якіх адлюстроўваюцца і традыцыйны ўклад жыцця з яго гаспадарчай і абрадавай практыкай, і этнічная карціна свету з усёй сукупнасцю дэтэрмінуючых яе прыродных, сацыяльных і светапоглядных умоў і фактараў.

Заключэнне. Кагнітыўна-семантычны аналіз парэміялагічных адзінак (прыказак) з пункту гледжання адносін іх зместу да акаляючага свету як аб’екта пазнання, ацэнкі, верыфікацыі і вербалізацыі даў магчымасць выявіць і апісаць кагнітыўна-семантычную тыпалогію прыказак у адпаведнасці з катэгарызацыяй рэчаіснасці ў эмпірычным, аксіялагічным, анталагічным і лагічным аспектах.

Устаноўлена, што кагнітыўна-семантычныя катэгорыі (тыпы) парэміялагічных адзінак (прыказак) строга ўпарадкаваны ў моўнай свядомасці ў адпаведнасці з арганізацыяй іх адносін да рэчаіснасці. Гэта дэтэрмінуе паслядоўную ўзаемасувязь кагнітыўна-семантычных тыпаў прыказак на падставе карэляцыі рэлевантных прымет адлюстравання тыповых сітуацый (і іх кагнітыўных карэлятаў – заканамернасцей рэчаіснасці). Так, найперш, прыказкі дыферэнцыруюцца паводле адносін іх зместу да рэчаіснасці на дзве кагнітыўна супрацьпастаўленыя адна адной групы (адзінкі, што супярэчаць аб’ектыўнай рэальнасці, і адзінкі, што ёй не супярэчаць). Прыказкі, змест якіх не супярэчыць рэчаіснасці, падзяляюцца ў эмпірычным аспекце на намалагічныя і сентэнцыянальныя, а ў аксіялагічным аспекце – на трыістычныя і грэгерычныя. У сваю чаргу, прыказкі, змест якіх супярэчыць рэчаіснасці, размяжоўваюцца на падставе супрацьпастаўлення лагічнага і анталагічнага аспектаў супярэчнасці рэальнаму свету, адпаведна, на парадаксальныя і абсурдныя.

У прыказках з намалагічнай семантыкай адлюстроўваюцца веды аб законах быцця (прыроды і гра-

мадства), якія нязменна выконваюцца ў рэальным свеце безадносна волі і жадання чалавека. У прыказках з сентэнцыянальнай семантыкай адлюстроўваюцца найбольш важныя веды аб чалавеку, грамадстве і навакольнай рэчаіснасці, якія ўваходзяць у сістэму светапоглядных, каштоўнасных і выхаваўча-педагагічных дамінант этнічнай карціны свету. У прыказках з трыістычнай семантыкай адлюстроўваюцца відавочныя і нязменныя веды аб рэчаіснасці, якімі, безумоўна, валодае кожны індывід у межах кожнай этнічнай або сацыяльнай моўнай групы. У прыказках з грэгерычнай семантыкай адлюстроўваюцца веды аб розных баках і аспектах паўсядзённасці, прыватнага жыцця чалавека, малазначных праяў быцця ў прыродзе і грамадстве. У прыказках з парадаксальнай семантыкай адлюстроўваюцца супярэчныя рэчаіснасці веды, якія характарызуюцца прынцыповай магчымасцю рацыянальнага тлумачэння і з’яўляюцца неабходнымі як для пазнання і верыфікацыі акаляючага свету (у межах традыцыйнай масавай свядомасці), так і для яго засваення і пераўтварэння (у працэсе грамадскай практыкі). У прыказках з абсурднай семантыкай адлюстроўваюцца такія супярэчныя рэчаіснасці веды, якія немагчыма вытлумачыць з пункту гледжання рацыянальнай інтэрпрэтацыі акаляючага свету, аднак магчыма выкарыстоўваць для яго адекватнага ўспрымання і несупярэчлівага асэнсавання ў межах сінкрэтычнага мыслення.

Прыказкі розных кагнітыўна-семантычных тыпаў маюць адрозненні ў прататыпах, выкарыстанні для адлюстравання рэчаіснасці пэўных паняццяў і вобразаў, з’яўляюцца ў рознай меры нацыянальна-культурна маркіраванымі. У большай ступені нацыянальна-культурнай своеасаблівасцю вылучаюцца сентэнцыянальныя, грэгерычныя і абсурдныя прыказкі, у меншай – намалагічныя, трыістычныя і парадаксальныя. Размеркаванне кагнітыўна-семантычных тыпаў прыказак паводле той ці іншай ступені іх нацыянальна-культурнай маркіраванасці рэпрэзентуе этналінгвакультурную спецыфіку катэгарызацыі і канцэптуалізацыі рэчаіснасці ў парэміялагічнай (прыказкавай) карціне свету кожнага народа.

Літаратура

1. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика / В.А. Маслова. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
2. Алефиренко, Н.Ф. Фразеология и паремиология / Н.Ф. Алефиренко, Н.Н. Семенов. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 342 с.
3. Котова, М.Ю. Очерки по славянской паремиологии / М.Ю. Котова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2003. – 230 с.
4. Паремиология в дискурсе / под ред. О.В. Ломакиной. – М.: URSS, 2015. – 294 с.
5. Паремиология без границ / под ред. М.А. Бредиса, О.В. Ломакиной. – М.: Изд-во РУДН, 2020. – 242 с.
6. Маслова, В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
7. Паремиология на перекрестках языков и культур / под ред. Е.Е. Иванова, О.В. Ломакиной. – М.: Изд-во РУДН, 2021. – 246 с.

-
8. Серёгина, М.А. Когнитивные аспекты русской и немецкой паремиологии / М.А. Серёгина. – Saarbrücken: Akademiker Verlag, 2012. – 318 с.
 9. Абакумова, О.Б. Пословицы в языке, сознании и коммуникации / О.Б. Абакумова. – СПб.: Алет-Пресс, 2013. – 353 с.
 10. Пословицы в фразеологическом поле: когнитивный, дискурсивный, сопоставительный аспекты / Н.Ф. Алевифренко [и др.]. – Владимир: Изд-во ВГУ, 2017. – 231 с.
 11. Ничипорчик, Е.В. Отражение ценностных ориентаций в паремиях / Е.В. Ничипорчик. – Гомель: ГГУ имени Ф. Скорины, 2015. – 358 с.
 12. Иванова, Е.В. Мир в английских и русских пословицах / Е.В. Иванова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – 280 с.
 13. Иваноў, Я.Я. Праблемы лінгвістычнага вывучэння афарызма / Я.Я. Иваноў. – Магілёў: Брама, 2003. – 194 с.
 14. Русско-белорусский словарь пословиц: в 2 ч. / Е.Е. Иванов. – Могилёв: Брама, 2001. – Ч. 1. – 144 с.; Ч. 2. – 164 с.
 15. Polsko-białoruski słownik paremiologiczny / пад рэд. Я.Я. Иванова. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2007. – 192 с.
 16. Иванов, Е.Е. Русско-белорусский паремиологический словарь / Е.Е. Иванов, В.М. Мокиенко. – Могилёв: МГУ имени А.А. Кулешова, 2007. – 242 с.
 17. English-Belarusian Paremiological Dictionary / пад рэд. Я.Я. Иванова. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2009. – 240 с.
 18. Ivanov, E. Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian) / E. Ivanov. – Prague: RSS, 2002. – 136 p.
 19. Котова, М.Ю. Русско-славянский словарь пословиц (с английскими соответствиями) / М.Ю. Котова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. – 360 с.
 20. Петрушэўская, Ю.А. Універсальны і інтэрнацыянальны кампаненты ў парэміялагічным складзе беларускай мовы: беларуска-іншамоўны слоўнік / Ю.А. Петрушэўская. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2020. – 316 с.
 21. Иваноў, Я.Я. Дыферэнцыяльныя прыметы афарызма / Я.Я. Иваноў. – Магілёў: Брама, 2004. – 160 с.
 22. Иванова, С.Ф. Сацыякультурная прастора мовы / С.Ф. Иванова, Я.Я. Иваноў, Н.Б. Мячкоўская. – Мінск: Веды, 1998. – 112 с.
 23. Півавар, К.С. Беларуская ментальнасць у моўнай прасторы мастацкага тэксту / К.С. Півавар. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 155 с.
 24. Иваноў, Я.Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове / Я.Я. Иваноў. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2017. – 208 с.
 25. Петрушэўская, Ю.А. Моўная спецыфічнасць і нацыянальная адметнасць прыказак беларускай мовы / Ю.А. Петрушэўская. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2021. – 220 с.
 26. Иванов, Е.Е. Наследие Библии в языках и культурах народов России и Беларуси / Е.Е. Иванов, В.А. Маслова, В.М. Мокиенко. – М.: Изд-во РУДН, 2022. – 406 с.
 27. Маслова, В.А. Основы современной лингвистики / В.А. Маслова. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2018. – 222 с.

Паступіў у рэдакцыю 13.11.2023